

STAD IN DE STORM

Arbeidersvrouwen en het hongerjaar 1916

Giselle NATH

Sinds de *cultural turn* kunnen ook “doodgewone” thema’s als consumptie en voeding het onderwerp worden van geschiedschrijving. Dat levert veelal leuke, badinerende boeken op. Wanneer het echter over de Eerste Wereldoorlog gaat wordt die benadering cruciaal. Conflict in bezet België tussen rijk en arm, tussen hulpverlener en noodlijdende: deze dimensie van oorlog werd tot nu toe nauwelijks bestudeerd.

1. Nieuwe visies op het alledaagse

Dit artikel vond zijn origine in de studie van Jay Wall en Jean-Louis Robert over steden in de Eerste Wereldoorlog. De auteurs lanceerden het begrip “sociale relaties van consumptie” en werkten dat kwalitatief en kwantitatief uit voor Parijs, Londen en Berlijn. De comparatieve blik op arbeid, voedselverdeling en protest verklaarde ook het oorlogssucces van die grootsteden. Zo bracht het protest van de *minderbemittelte Frauen* in Berlijn de uiteindelijke ondergang van het Duitse Rijk op gang.¹ De vraag stelt zich dan ook hoe het er in België aan toeging.

Anderzijds zou een lezing van de bezetting als een groot moment van rebellie en mogelijk “emancipatie” te eenzijdig zijn. Integendeel, men kan zich afvragen waarom de Belgische bevolking zo dociel en gedwee de oorlog scheen te ondergaan – een perceptie die eigentijdse waarnemers ook altijd hebben benadrukt. Om dit te begrijpen kunnen we gebruik maken van de concepten van de Amerikaanse antropoloog James Scott en de Franse jezuïet Michel De Certeau.

Neem nu Scotts onderscheid tussen een *hidden* en een *public transcript*. Scott bekijkt de maatschappij als een theaterzaal. Mensen met weinig macht lijken zich in het openbaar te onderwerpen aan de dominante groep. Zij schikken zich in een officiële lezing van de realiteit die voornamelijk (maar nooit volledig) van bovenaf gereguleerd wordt: het *public transcript*. *Backstage* houden zij er echter

¹ J. Winter en J. Robert, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1918. Part I*. Cambridge, 1997, pp. 305-373. B. Davis, *Home fires burning. Food, politics and everyday life in World War I Berlin*. Londen, p. 51.

een andere mening op na, die wordt verwoord in het *hidden transcript*. Een voorbeeld van zo'n *public transcript* tijdens de Eerste Wereldoorlog is de idee dat alle sociale groepen dezelfde beproevingen ondergingen. De natie moest verenigd blijven en de offers delen. Wat het *hidden transcript* inhield zal hieronder besproken worden. Cruciaal is wel dat op crisismomenten het *hidden transcript* plots openlijk op tafel kan komen. Daarnaast kan Scotts definitie van "infrapolitiek" een hele reeks van fenomenen blootleggen die anders verborgen blijven. Wie zijn arbeidsdiensten niet vervult, steelt of roddelt, heronderhandelt volgens Scott evenzeer de machtsverhoudingen als wie openlijk protesteert.² Ook deze schijnbaar triviale fenomenen horen dus thuis in een onderzoek over het dagelijks leven.

Ook de ideeën van De Certeau kunnen als matrijs dienen voor de chaotische werkelijkheid van voedseltekort en voedselhulp. Ik gebruik ten eerste het concept van strategisch handelen door autoriteiten. België importeerde in 1914 reeds 80% van zijn voedselbehoefte en die import verdween van de ene dag op de andere. Enkele leden uit de Brusselse *haute finance* legden contact met Amerika en zo kwam al snel een organisatie tot stand die België heelhuids door de rest van de oorlog trachtte te loodsen: het *Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA)*, geholpen door de Amerikaanse *Commission for Relief in Belgium (CRB)*. Dit CNSA was een perfect voorbeeld van strategische actie. Het dreef op angst voor een revolutie, diende vaak het eigenbelang en paste perfect in een paternalistisch verburgerlijkingsoffensief.³ Alle leden waren afkomstig uit de hoge burgerij en de adel.

Naast strategisch handelen onderscheidt De Certeau het tactisch handelen: de listige en eigenzinnige oplossingen van ondergeschikte groepen.⁴ Hier bestaat een zekere convergentie met het begrip infrapolitiek. Tactisch handelen is echter niet de emancipatiestrijd waar linkse of feministische historici tevergeefs naar hebben gezocht in de oorlogscontext. Het is zichzelf behelpen, niet meer en niet minder. Een derde interessante Certeliaanse notie is de stad als een symbolische arena voor de *prise de parole*.

Met dit theoretisch kader wil ik het "dagelijks leven" in de Eerste Wereldoorlog – een thema dat steeds populairder wordt – redden van de anekdotiek. Tot

² J. Scott, *Domination and the arts of resistance. Hidden transcripts*. New Haven, pp. 5-178.

³ T. Van Bosstraeten, *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 2008, pp. 13-44 en E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden*. Antwerpen, 2005, pp. 11-117.

⁴ M. De Certeau, *L'invention du quotidien*. I. Arts de faire. s.l. 1990, p. 45 en K. Geldof en R. Laermans, eds., *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen, 1996, passim.

voor kort was de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog nog exclusief die van loopgraven of het ontluikend Vlaams nationalisme. Als het dan eens over burgers gaat, laten historici en heemkundigen zich nog teveel leiden door verslagen van priesters of autoriteiten. Het verhaal van broodbonnen en rantsoenering wordt veelal snel afgehaspeld, beperkt zich tot cijfers of is een verkapt huldebetoon aan de hulpverlener-*entrepreneur*. De “gewone man” figureert veelal als een meelijwekkende figurant of als profiteur.⁵ De ideeën van Scott en De Certeau geven dit onderzoeksveld nieuwe zuurstof.

2. De zoektocht naar bronnen: een naald in een hooiberg

Gent, de toenmalige industriële grootstad van Vlaanderen, werd nog niet eerder bestudeerd vanuit dit perspectief. Er bestonden wel enkele fotoboeken en scripties, voornamelijk beschrijvend en erg breed in opzet.⁶ Over hongerprotest en contestatie geen woord. Het enige bewijs dat er goud onder de grond moest zitten was een zijdelingse opmerking in het magnum opus van Sophie De Schaepdrijver: “*in juni 1916 waren er hongeropstanden in Gent die bruut werden onderdrukt door de Duitsers. Soortgelijke manifestaties vonden ook plaats in Kortrijk en Aalst.*”⁷ Hoewel er al monografieën bestaan over bezet Gent en Kortrijk, zijn deze gebeurtenissen volledig in de vergetelheid geraakt.

Qua bestuurlijke bronnen steunt dit artikel op enkele stukken van het gemeentebestuur en de provinciale en lokale afdelingen van het CNSA. Ook summiere resten van politiearchief waren nuttig. Heel wat relevant archief bleek echter te zijn vernietigd.

De bronnenprospectie suggereert dat de armoedeproblematiek van zeer nabij werd gevolgd door allerlei autoriteiten, maar dat zij daarvan liever geen bewijzen

⁵ Zie bijvoorbeeld I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999; S. Descamps, *Tielt; bezette stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999; G. Claerbout, *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger*. Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2007 en E. Van Hoonacker, *Kortrijk 14-18; Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*. s.l., s.n., 1994.

⁶ Zie V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918). Een permanente godsvrede?* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1986; I. De Baere, *Een stad in oorlogstijd. Aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999. Erg verdienstelijk was W. Dedobbeleer, *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez: Edward Anseele, het socialisme en de bezetting van Gent*. Gent: (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2007. Verder zijn er enkele officiële publicaties: M. Steels, “Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog”, *Ghentsche Tydinghen*, 6, 1978, pp. 257-310; A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914-1918*. Gent, 1991 en D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*. Gent, 1993.

⁷ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amstel, 2005, pp. 164-221.

achterlieten. Het archief van burgemeester Braun werd bewust bewaard en legt zich toe op “memorable” protesten: anti-Duitse rellen en Vlaamsgezinde manifestaties. Nochtans was orde bewaren onder de hongerige fabrieksarbeiders een belangrijke beleidsprioriteit. Zo ook bevat het archief van het CNSA meters en meters aan nutteloze voedsellijsten en interne rekeningen, maar vernietigden archivarissen wel inspectieverslagen over ondersteunde huishoudens en rapporten over de soepbedeling. Overal in Europa waren die wachtrijen de ideale broedplaats voor ruzies. Er waren effectief ook klachten en petitie door de “klanten” van het CNSA, maar daarvan werd niets systematisch bijgehouden.⁸ Opmerkelijk is ook dat het privé-archief van een Gentse CNSA-medewerker bewaard werd op provinciaal niveau, terwijl de provincies officieel niet actief waren tijdens de bezetting.⁹

De verstilde officiële bronnen kunnen worden aangevuld met memoires en dagboeken. Een protest is een chaotische gebeurtenis waarbij de betekenisgeving post factum minstens even belangrijk is als de feiten zelf. De meest expliciete bron over de protesten bleek een roman van Jozef De Graeve, fabriekswerker, journalist bij *Vooruit* en senator vanaf 1931.¹⁰ Zijn *Dagboek eener menigte*, uitgegeven in 1919, leest als een etnografie van de Gentse arbeiderswijken. De Graeve schreef een kroniek en een sfeerbeeld van Gent tussen 1914 en 1918. Het boek is de ideale (en zowat enige) bron om de mentaliteit en de levensomstandigheden van arbeidersvrouwen in Gent te ontdekken. De vervrouwelijkte wijkwerking (zie ook infra) liet geen bronnen na omdat de vrouwen veelal laaggeletterd waren en andere prioriteiten hadden. Als we deze groep willen bestuderen zijn we aangewezen op een hooggeletterde BWP-man die bovendien een duidelijk didactische bedoeling had. Dit is geen ideaal scenario maar De Graeve ontgoochelt niet. Hij registreert “authentieke” dialogen uit zijn wijk, voegt daar eigen bedenkingen aan toe en volgt trouw het verloop van de historische gebeurtenissen. Anders dan BWP-dissident Pol De Witte of arbeider Jozef Volckaert, die de manifesta-

⁸ Rijksarchief Beveren, reeks 271-1 *Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen en Gewestelijk Hulp- en voedingskomiteit Gent Stad*, diverse stukken. Zie ook M. Amara, *Inventaire des archives du Comité National de Secours et d'Alimentation (CNSA)*. Brussel, 2009, pp. 16-54. De oplijsting van tevergeefs geraadpleegde verslagen of archieven is te lang om hier te bespreken.

⁹ Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, reeks 4A 1936 A en B *Werklozenonderstand en voedselhulp, archief inspecteur Wijngaert* en 016/722/5 *Briefwisseling en verslagen voor de bestendige deputatie over de Duitse bezetting (map “persoonlijk”)*, ongeklasseerd archief.

¹⁰ J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam. Dagboek eener menigte*. Roman bekroond door het Instituut Solvay voor arbeidersopvoeding met den 1^e prijs voor Oorlogsletterkunde. Gent, Volksdrukkerij, 1919, 302 p en D. De Weerd, *Biografie Jozef De Graeve*. In <http://www.literair.gent.be/html/lexicondetail.asp?ID=5&AID=263&l=D>, geconsulteerd in januari 2011.

ties nauwelijks vermelden in hun oorlogsmemoires, kan De Graeve de protesten niet negeren.¹¹

De Graeves volkswomen blijken bij een nadere lezing ideaaltypen in een moralistische tragedie te zijn. De éne is wantrouwig, egoïstisch en grofgebekt, de ander is volhardend, moedig en verdedigt de gemeenschap. Het is BWP-propaganda op zeer lange termijn. Toch blijft de auteur vrij genuanceerd en laat hij ook ruimte voor de morele dilemma's die de oorlog met zich meebracht.

Afbeelding 1: Gentenaars op zoek naar brandstof aan de Neermeerschen, Ekkergem (aan de huidige Watersportbaan), 1916 (Beeldbank Gent, SCMS 4057).

3. Gent in de Eerste Wereldoorlog: werkloosheid, rellen en verzuilde voedselhulp

Het politie-apparaat was in 1914 ernstig verzwakt. Door de mobilisatie waren er nog maar 90 echte agenten in dienst. Daarom rekruteerde de stad Gent eind september 125 voorlopige hulpagenten en ook de dekenijen mobiliseerden 1500 burgers. Men kon het zich niet meer veroorloven om kieskeurig te zijn. Waarschijnlijk werden die hulpagenten gerekruteerd uit de bevolking die ze later in

¹¹ J. Volckaert, *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider. Met aantekeningen en een naschrift voorzien door F. Uytterhaegen e.a.* Leuven, Kritak, 1983, 143 p.

toom moesten houden.¹² De nieuwelingen kregen geen volledig uniform, maar enkel een pet. Zij werden door de bevolking dan ook spottend *klakagenten* genoemd.¹³ Hoewel de klakagenten niet populair waren (zij waren ongeschikt bevonden voor het front en maakten nu eenmaal promotie onder Duits bewind) bleken zij toch een ambigue rol te spelen tijdens de bezetting.

Ordehandhaving was uiteraard de eerste prioriteit. De textielindustrie, de metaalnijverheid en de bouwsector vielen één na één stil. Na één oorlogsjaar had meer dan de helft van alle gezinnen in Groot-Gent geen kostwinner meer.¹⁴ Er waren incidenten. Al op 10 september 1914 begaf de heer Van Hee, Amerikaans consul te Gent, zich naar Gentbrugge en kwam daar twee Duitse soldaten tegen die duizend liter benzine vervoerden.

“Un grand attroupement s’était formé et la situation devint inquiétante (...). La foule augmente, un Monsieur gesticule et dit entr’autres (...). “supprimons ces deux cochons”.

Van Hee nam zelf de Duitse soldaten onder zijn bescherming en reed ermee weg, hoewel de menigte hen tot in Melle trachtte te blokkeren.¹⁵ Burgemeester Braun – in de volksmond al snel “*Miel zoetekoek*” gedoopt – riep in niet mis te verstane bewoordingen bevolking en studenten op tot kalmte. Werkloze, dronken arbeiders werden door hun maten afgevoerd als ze dreigden de Duitsers aan te vallen.¹⁶

Sommige rellen leken op puur vandalisme en werden ook zo onderkend door tijdgenoten. Zo werden na de oorlogsverklaring van augustus 1914 Duitse warenhuizen en hotels gedurende drie dagen geplunderd.¹⁷ Maar bij latere rellen in september was het hongermotief zeer duidelijk. De Gentse burgerij hamsterde vanaf de inval, waardoor de voedselprijzen scherp stegen. Toen de Duitsers naderden kregen de notabelen de rekening gepresenteerd. Op hun vlucht voor

¹² Stadsarchief Gent, reeks M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 1 Bis. Verklaring van het college nopens de gebeurtenissen van den oorlog. Verder ook B. Majerus, “Controlling urban society in Brussels during World War I. Cooperation between Belgian authorities and the forces of military occupation”, in R. Chickering en M. Funck, eds., *Endangered cities: military power and urban society in the era of World Wars*. Leiden, 2004, pp. 66-71.

¹³ G. D’Hondt, *Briefwisseling van arbeiders gedurende de beide wereldoorlogen in het Gentse*. Gent, s.d., p. 87

¹⁴ A. Capiteyn, ed., Gent en de Eerste Wereldoorlog... p. 65.

¹⁵ Stadsarchief Gent, reeks M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*, document 20.

¹⁶ Stadsarchief Gent reeks M 33 1/11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*, map 3, document 2 Brief van de Rector van de Universiteit Gent, en J. De Graeve De Hel en hoe ze op aarde kwam... p. 47.

¹⁷ Stadsarchief Gent reeks M 33/ 1-11 *Archief neergelegd door de Burgemeester*. Document 1 Bis. Daarnaast A. Vrints, “Moffen buiten! De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen”, in (S) Jaumain, (M) Amara e.a., eds., *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel, 2005, pp. 47-63.

de bezetter moesten ze zich verkleden als arbeider of werkvrouw om niet beroofd te worden. Sommige van hun leegstaande, verzegelde residenties werden eveneens geplunderd, net als de militaire bakkerij aan de Kantienberg. De rellen van augustus en die van september waren in essentie gelijkaardige fenomenen. Toch werden die van augustus door tijdgenoten gecategoriseerd als een daad van het *gepeupel*, en die van september als een daad van de *volksmassa's*.¹⁸ De woede van de bevolking was reëel en werd zelfs legitiem geacht, omdat er nu eenmaal voedseltekorten waren. Uit bovenstaand relaas kunnen we besluiten dat de inval niet *enkel* een periode van angst of patriottische ingetogenheid was.

Wat werd ondernomen om die nijpende toestand te verhelpen? De sociale politiek in België kenmerkte zich door gesubsidieerde vrijheid. De voedselhulp in de Eerste Wereldoorlog dus ook. Ambitieuze burgers maakten van hun netwerk aparte hulporganisaties. Vervolgens klopten ze aan bij het CNSA om subsidies. Nochtans aanvaardde het CNSA ook giften, dus de geldstromen hadden in de andere richting kunnen lopen.¹⁹

Daarnaast waren al die humanitaire initiatieven duidelijk verzuild en gepolitiiseerd. Het voorbeeld van de totaal onbekend gebleven liberale maaltijdorganisatie de *Blauwe Vlag* zegt genoeg. Ook de activisten probeerden zich via voedselhulp populair te maken.

In Gent waren er drie grote spelers. De eerste was het rood-blauwe stadsbestuur. Geldverslindende tewerkstellingsprojecten werden ondernomen, soepkeukens opgezet en basisproducten gerantsoeneerd. Bovendien ging de stad leningen aan om Vooral de BWP zat geklemd tussen de katholieke oppositie, die altijd wou besparen, en de eigen achterban die meer gulheid eiste. Rond 1916 intensiverden de inspanningen. Voor de arbeiderskinderen kwam er een apart initiatief genaamd Het Werk van de Melkdruppel. Daar werd een goede maaltijd geruild tegen medische controles en lessen in kinderverzorging. Het disciplineringsaspect was evident. Vrouwen die hun kind het best hadden verzorgd kregen extra spek.²⁰

De tweede speler was het CNSA met haar 30 Amerikaanse winkels en haar (beperkte) werkloosheidsuitkeringen. Voedingswaren uit Amerika werden niet gratis aangeboden: er waren 60 000 betalende klanten. Het CNSA was een

¹⁸ G. D'Hondt, *Briefwisseling van arbeiders gedurende de beide wereldoorlogen in het Gentse*. Gent, s.d., pp. 46-64.

¹⁹ E. Hunt, *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium*. s.l., 1916, pp. 249-251.

²⁰ Het is onduidelijk of het Werk van de Melkdruppel een initiatief van het stadsbestuur was dan wel een door de stad gesubsidieerd werk van de echtgenote van burgemeester Braun. Deze onduidelijkheid is tekenend voor alle literatuur over de hulpverlening. Vergelijk A. Capiteyn, ed. *Gent en de Eerste Wereldoorlog...* p. 80 met I. De Baere *Een stad in oorlogstijd...* p. 78 en W. Dedobbeleer *De Grootte Oorlog bekeken door een pince-nez...* pp. 71-77.

katholiek, hoogburgerlijk bastion en zeker niet het laboratorium waar socialisten en katholieken leerden samenwerken, zoals men later wel eens beweerde. Pas in het midden van 1918 werden, na veel polemiek in het dagblad *Vooruit*, twee socialisten opgenomen, waaronder Karel Hannick. Deze sprak echter over een “*kiesch*” mandaat, omdat de organisatie het zo kon draaien dat hij “*in een moeilijk parket kwam tegenover de partij*”.²¹

Ten derde waren er kleinere privé-initiatieven, meestal gesubsidieerd door het CNSA.²² Iedereen verarmde, maar niet iedereen wou aankloppen bij de soepkeukens. *Le Secours Discret* gaf financiële steun aan de middenklasse. Het schaamtegevoel was er zodanig geïnstitutionaliseerd dat zelfs de hulpfiches anoniem werden gehouden. Zo lezen we op fiche 125 dat “*Veuve X*” in de “*Rue...*” vanaf 1916 zo’n 35 frank per maand bekam.²³ Officieus kende men wel eens hogere uitkeringen toe dan reglementair toegelaten – iets wat bij de werklozenonderstand van het CNSA ondenkbaar was. Het CNSA gaf pas werkloosheidsuitkeringen aan een gezin met drie kleine kinderen als het maandinkomen lager lag dan 15 frank. De *Secours discret* bleef in werking tot augustus 1919, dus langer dan de CNSA-hulp.

Een ander voorbeeld waren de goedkope gaarkeukens of *Cantines Bourgeoises*. Wie zich teveel geneerde om ter plekke de maaltijd te nuttigen, kon ze ook laten afhalen door een bediende. In schril contrast daarmee staan de herhaalde oproepen aan de werklozen om *zelf* om hun soep en brood te komen.²⁴ Niet helemaal onterecht schreef Vooruit:

“Wanneer de niet-werkman moet ondersteund worden, mag dat wel verdokenweg (sic) gebeuren, mag het niemand zien of weten. Doch van de werklieden mag en moet geheel de stad het weten!”

De vernedering in de publieke ruimte sneed diep. Bovendien was er een efficiëntieprobleem. Arbeidersgezinnen kenden het verschil niet tussen de voedingssteun en de werklozensteun, maar werden wel bestraft voor cumulatie. De voedselverdeling wisselde te vaak van tijdstip of plaats. Een paar uur vroeger aan een

²¹ AMSAB-ISG, stuk S/2001/001. *Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Ludovicus Hannick* (sl, sd), p. 158.

²² Verliezen werden dus gecollectiveerd. Het stadsbestuur ging zware schulden aan om de minst “rendabele” groepen eten te bezorgen, terwijl de private spelers voor de hogere klassen voorzagen. Aangezien het overheidsgeld van de CNSA eigenlijk naar de meest noodlijdenden moesten gaan, is het niet onprobleematisch dat *high brow* privé-initiatieven zo vlot beroep konden doen op subsidies.

²³ Stadsarchief Gent, reeks XXI/ 150/6-7 *Joseph Neve, knipselmappen*.

²⁴ *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15. Sammlung der offiziellen Bekanntmachungen 1914-15.* s.l, s.d, p. 93 en p. 361.

bureau staan maakte soms het verschil tussen een volle en een lege maag.²⁵ Rond het tijdstip van de betoging traden zelfs officiële instanties de volkse klachten bij. Het stadsbestuur nam initiatieven om het CNSA te dwingen tot “*meer efficiëntie en goedkopere prijzen.*” Daarnaast zagen zelfs de inspecteurs van de werklozenonderstand (CNSA) door de bomen het bos niet meer:

*(...) la situation difficile dans laquelle les modifications continuelles et contradictoires du règlement placent les inspecteurs. (...) Mais ce que nous désirons vous faire connaître surtout, c'est le désarroi dans lequel nous nous trouvons; ce désarroi nous enlève notre conviction en la justice et l'équité du règlement ...*²⁶

Deze interne klachtenbrief was getekend 6 mei 1916.

Het mag duidelijk zijn dat de situatie rond juni 1916 een kritiek punt had bereikt. Op de zwarte markt waren de voedingsprijzen exorbitant en de goederen van slechte kwaliteit. Er verschenen persberichten over gezinnen die stierven na de consumptie van boter en rijstpap. Op de dag van de manifestatie schreef Marc Baertsoen, liberaal oud-schepen en lid van het Bureau van Weldadigheid in zijn dagboek: “*les bouchers cachent de la viande et la vendent, à gros prix, à quelques clients privilégiés.*”²⁷ De hulpverlening (Amerikaanse winkels zowel als onderstand) loste het probleem niet op, wat zelfs stadsbestuur en betrokken medewerkers moesten toegeven. Relatieve deprivatie speelde in die periode ook. Vanaf maart 1916 was het stadsbestuur gedwongen vlees te gaan rantsoeneren: 150 gram *per week* per persoon.²⁸ Maar nog erger dan zo'n klein stukje vlees te krijgen was het om dat vlees niet eens te zien of te proeven. De stedelijke soepeters kregen hun portie in de soep, waarvan algemeen geklaagd werd dat het een onsmakelijk brouwsel was.²⁹ De aanvankelijke populariteit van de liefdadigheidsinitiatieven smolt dan ook als sneeuw voor de zon. Als klap op de vuurpijl kwamen de stedelijke tewerkstellingsprojecten ten einde. In juni 1916 was het duidelijk dat het graven van een nieuw dok (de zogenaamde *darsewerken*) vol-

²⁵ Vooruit van 5/1/1916, 7/1/1916 en 9/1/1916. Daarnaast D. De Weerd, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog...* p 55 en P. De Witte, *Alles is omgekeerd: hoe de werklieden leefden 1848-1918*. Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven, 1986, p. 234.

²⁶ Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen, reeks 4A 1949 *Stukken betreffende voedselhulp / werkloosheid*. Brief van 6 mei 1916 gericht aan de voorzitter van de Werkloosheidsonderstand – afdeling inspectie (stuk 1448). Parallele klachten in: Universitaire Bibliotheek Gent VLBL HFI. C 169.09 *Chômage 1916*.

²⁷ M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918*. Gent, 1929, p. 154.

²⁸ De voedingsdriehoek beveelt toch 100 gram vlees per dag aan voor mensen met een sedentaire levensstijl en voldoende verwarmingsmogelijkheden.

²⁹ M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* pp. 154-170.

tooid was. De lonen voor darsewerkers waren een vorm van onderstand die die naam niet mocht hebben. Nu stonden duizenden gezinnen op het punt om ook dit schamel inkomen te verliezen. Schepen Edward Anseele liet affiches uitplakken om de onrust bij de darsewerkers te sussen.³⁰ Zelfs de Duitse bezetter, die zich niet wou bemoeien met het Belgische burgerleed tenzij het echt niet anders kon, rook het gevaar. De verordening van 17 mei 1916 om de stedelijke rantsoenering te verzekeren, bracht echter geen verbetering.³¹

4. De straatmanifestaties van juni 1916

Op 2 juni 1916 was er een volksoproer aan de Noordkaai. Een (Belgische) agent die zich op dat ogenblik ter plekke bevond greep niet in – ondanks het aandringen van een Duitse militaire politieagent – en werd voor die nalatigheid bestraft met twee dagen schorsing.³²

Op 20 juni lezen we in het dagboek van Joseph Nève, katholiek advocaat, historicus en lid van het Gentse hulpcomiteit, dat het volk voor de tweede keer op straat kwam:

*“Plusieurs centaines de femmes ont réclamé à grands cris du pain et des femmes (...) ont marché devant l’hôtel de Ville, le Halle aux Draps (siège du Comité Provincial) et même le Kommandantur.”*³³

Het Gentse korps kreeg diezelfde dag nog een briefing over het verbod op stoeien en samscholingen. Al wie dit verbod negeerde riskeerde een boete van 1000 mark. Een affiche van de *Etappen-Komandant* Von Wick op 20 juni 1916 waarschuwde dat deelnemers aan samscholingen en al degenen die niet naar een politieagent luisterden bestraft zouden worden met *minimum 5 jaar* gevangenisstraf. Ook mochten de agenten niet op hun lauweren rusten eenmaal de stoet uiteengedreven was. Ze moesten erop toezien dat de betogers zich niet konden hergroeperen en meteen het middenbureel verwittigen. Blijkbaar waren sommige agenten niet ijverig genoeg in het uitvoeren van deze bevelen. Op 21 juni werd alweer een speciale “theorie” of uiteenzetting voor het korps gehouden

³⁰ W. Dedobbeleer, *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p. 68.

³¹ Stadsarchief Gent, reeks XVI 312 Registers van de politionele dagorders, dagorder 8 juni 1916.

³² Stadsarchief Gent, reeks XVI 312 Registers van de politionele dagorders, dagorder 24 juni 1916.

³³ Stadsarchief Gent, reeks XXI/1950 / 6-7 Joseph Nève, *knipselmappen (dagboek)*.

over de betogingen. Tevergeefs, want de betoging van 22 juni aan de Borluutstraat werd eveneens genegerd door de Gentse agenten.³⁴

Meer informatie over de bijwijlen euforische sfeer van de betoging zelf vinden we bij De Graeve.³⁵ Het verslag is uiteraard geromantiseerd, maar maakt toch enkele rake observaties. Volgens De Graeve liepen al enkele dagen voor de betogingen huisvrouwen van de Muide voortdurend in groep op straat. Zij juttten elkaar op met “*vflammende toespraken*”. Op de dag zelf besloten verschillende wijken in stoet te lopen richting Lakenhalle. Daar bevonden zich “*de gladden heren, het schoelje van de Kuiperskaai*” zoals zij door de arbeidervrouwen genoemd werden. Het CNSA had een hoofdzetel aan de Lakenhalle maar de dienst werklozenonderstand was gevestigd aan de Kuiperskaai. Kop van jut voor de vrouwen waren de kleine broodrantsoenen en de steeds wisselende werkloosheidsbarerna’s.

Aan de kanaalbrug werden de vrouwen tegengehouden door de Duitse soldaten, maar zij geraakten via een omweg toch aan de Lakenhalle. Dit mechanisme van verspreiden en hergroeperen bleek ook uit de politiebrievingen. De Graeve beschrijft met veel leedvermaak hoe de CNSA-ambtenaren zich in hun bureau beschutten tegen de lawaaijerige menigte. Hij legt één van hen de volgende woorden in de mond:

“Menschen, gij moet hier niet zijn. Gaat naar het stadhuis!”

De Amerikaanse winkels en de werkloosheidsonderstand waren echter duidelijk CNSA-bevoegdheden. We zien hier dus een CNSA-functionaris die *zelf* inspeelt op de verwarrende versnippering van hulpinitiatieven, om zich in te dekken tegen beschuldigingen.

De vrouwen lieten zich niet afleiden van hun frustraties. Volgens de Graeve was de woede zo groot dat een wat verlegen arbeidervrouw zich plots ontpopte tot een echte furie:

Wat! Meneer, moeten wij hier niet zijn? Meneer, ge denkt ons alzoö af te schepen (...) Met welk recht zet gijlie ons noodeloos op den pegel? Wij zijn het moe, meneer! En als gijlie dat niet weet, of niet weten wilt, omdat gijlie eerst en vooral voor u zelven en voor uwe vriendjes zorgt, en peinst

³⁴ *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] augustus 1915-31 juli 1916. Sammlung der officiellen Bekanntmachungen.*s.l, s.d, p. 469 en Stadsarchief Gent, reeks XVI 312 *Registers van de politionele dagorders*, dagorder 20, 21 en 22 juni 1916.

³⁵ J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p. 114-118 voor alle informatie en citaten.

dat het voor de andere duizenden menschen geen oorlog is, omdat gij 't buikskken vol en warme voeten hebt – hewel meneer gij zijt mis en wij komen het ulie vandaag zeggen... En wij gaan hier niet weg of wij moeten meer broodrantsoen hebben!

Deze prototypische arbeidersvrouw vertolkt een levend *hidden transcript*: een synthese van de wrok die meestal enkel binnenskamers werd geuit. Een andere typische volksmening die naar voor komt uit het werk van De Graeve luidt als volgt:

“in't eerst ja, toen ging het prachtig... overvulde Amerikaansche winkels... vleesch, opgelegde boonen met een lekkere tomatensaus en wat hompjes varkensvleesch erin, erwten, linzen, koffie en wat al nog meer... En nu er aan alles schromelijk gebrek werd geleden, ja, hoe zat dat?! Kwam er dan niets meer uit Amerika? En waarom moesten er zulke groote winsten gemaakt worden? Rot was het (...) Wilden alle die fijne heren eens ruilen?”

Het volk begreep het contrast tussen de vrij goede rantsoenen van 1914-1915 en de schaarste van 1916 niet. Aan een gebrek aan hulp kon het niet liggen meende men – de Amerikanen konden niets fout doen. Dat de winst uit de Amerikaanse winkels werd gebruikt voor de werklozenonderstand vond men ook ongeloofwaardig, omdat op die uitkeringen voortdurend werd “*beknibbeld*”.

Het was inderdaad zo dat de onderstand voortdurend moest worden aangepast aan de stijgende noden. De verarming raakte België erg hard. Daarnaast stokte de aanvoer door conflicten op het hoogste diplomatieke niveau. Sommige van die conflicten waren gerelateerd aan de oorlogsinspanningen. De Britten wilden bijvoorbeeld kost wat kost voorkomen dat de humanitaire hulp ten goede kwam aan Duitsers, al moest half België verhongeren. Zij blokkeerden de transporten tussen januari en april 1916. Tonnen voedsel lagen te rotten in de havens. Uiteindelijk gaven de Duitsers toe en beloofden de aangevoerde hulp niet meer op te eisen of voor eigen doeleinden te gebruiken. Dat akkoord bleef in de praktijk overigens dode letter in het “*uitzonderingsgerechtigde*” *Etappengebiet*, tot grote ellende van de burgerbevolking. Maar andere conflicten draaiden eerder om ego's. Er was in diezelfde periode een interne machtsstrijd tussen Emile Francqui, de grote baas van het CNSA, en Herbert Hoover, de technocraat uit de CRB. De enorme populariteit die de Amerikanen genoten was daar zeker niet vreemd aan. De “*fijne heren*” waren met heel andere dingen bezig dan

het aanleveren van bloemzakken!³⁶ Het volk werd uiteraard niet geïnformeerd over de vele intriges en moeilijkheden. Toch legde het *hidden transcript* van De Graeves fictieve vrouwen de vinger op de wonde:

“Ja, na den oorlog een banket en eene dekoratie en 't zou best verlopen zijn! (sic)”

En zo is het inderdaad ook gelopen, want huldeboeken voor en door de hoogburgerlijke Belgische hulpverleners verschenen reeds tijdens de oorlog. Achteraf kwamen er inderdaad medailles voor CNSA-medewerkers.³⁷

Uit drie verschillende bronnen blijkt dat de menigte ruw uiteengeslagen werd door Duitsers én klakagenten, evenwel zonder doden. We kunnen dus niet spreken over een bloederige repressie, al ging het er ongetwijfeld ruw aan toe als ongewapende vrouwen fysiek verdreven werden uit de publieke ruimte. Het was in elk geval wel een succesvolle *prise de parole*. De vrij spontane manifestaties konden niet worden verhinderd en de straten zagen zwart van het volk.

5. “Ge ziet wel, als de wijven er zich eens mee bemoeien”. De gevolgen van een hongerprotest.

De gebeurtenissen van juni 1916 zijn nauwelijks bestudeerd of herinnerd en men zou ze dus kunnen afdoen als een bagatel. Dat zou absoluut geen correcte inschatting zijn.

Vanuit stedelijke hoek werd direct gereageerd. Al op 19 juni schreef het schepencollege over “*een zekere gisting onder de vrouwelijke bevolking, ten gevolge van onvoldoende voeding*”. Dossiers over de stedelijke melkerij en de aankoop van (het zo gegeerde) wit brood uit Holland kwamen in een stroomversnelling.³⁸ Op 21 juni 1916 ging het stadsbestuur over tot de toekenning van 50 cent per kind en per week (oplopend tot het barema van het CNSA) aan noodlijdende gezinnen die tot dan toe geen steun hadden ontvangen van de stad. Er kwam ook

³⁶ T. Van Bosstraeten, *Bezete maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 2008, passim en G. Nath, *Voedselschaarste en voedselhulp, tactieken en strategieën. Twee lokale studies uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2010, pp. 38-48.

³⁷ Zie bijvoorbeeld SOMA BA 19.112 *La soupe de guerre [installée par Monsieur Leon Thiry, directeur des usines de Halanzy, dans les localités éprouvées du Sud-Luxembourgeois]*. Brussel, 1915, 114 p. en SOMA BA 19.106 *Hewes de détresse. Belgique 1914-1915 L'oeuvre du Comité National de Secours et d'Alimentation et de la Commission for relief in Belgium*. Brussel, 1915, XVI + 230 p.

³⁸ Stadsarchief Gent, reeks III 216 *College en raadszittingen*, zittingen van schepencollege op 11 juni 1916 en 21 juni 1916 en *Gemeentebled van Gent*, 1916, zitting van 19 juni 1916 en zitting van 23 juni 1916.

1 frank uitkering per week voor leden van de mutualiteiten en 50 cent aan gezinnen die niet werkloos of hulpbehoevend waren. Het belangrijkste gevolg was echter dat de stad in juli enquêtes ging afleggen bij de arbeidersgezinnen, om een nieuw onderstandsbarema te bepalen. Deze nieuwe structurele ondersteuning werd goedgekeurd in oktober 1916. Gezinnen met drie kleine kinderen konden bijvoorbeeld een beroep doen op steun als hun inkomen niet groter was dan 24 frank. Nogmaals ter vergelijking: bij het CNSA lag de definitie van het bestaansminimum op 15 frank voor hetzelfde gezin.³⁹ De maatregel was vooral bedoeld om de darsewerkers uit de wind te zetten.

Afbeelding 2: een handgetekende spotprent uit het Patershol op de rantsoenering van steenkool door de (katholieke) dekenijen.

(Stadsarchief Gent, De Zwarte Doos, DKF 111/22)

³⁹ *Verslag van het Provinciaal Komiteit van Oost-Vlaanderen 1916*. Gent, s.d., pp. 72-74.

Het CNSA was dus krenteriger dan het stadsbestuur, maar deed toch een inspanning. Het broodrantsoen werd verhoogd, na lichte druk van het stadsbestuur. Ook werd in juli een dienst opgericht die meer eieren naar de stad moest krijgen, als aanvulling op het magere vleesrantsoen. De dienst werklozenonderstand (Kuiperskaai) vroeg ook extra geld aan bij het gemeentebestuur, wat werd toegezegd.⁴⁰ Zelfs de private spelers deden een inspanning waarbij ze – zowel in retoriek als in praktijk – appelleerden aan de *huishoudvrouwen*. Daarvoor moesten ze echter wel weer aankloppen bij het stadsbestuur.⁴¹

De Duitsers sloegen, zalfden en sloegen weer. Tijdens die broeierige junidagen deed de *Etappeninspektion* achter de schermen navraag over de toestand van de burgerbevolking. Aanvankelijk was men bereid om de behoeftige bevolking te voorzien van een extra maaltijd. Zo'n 13 000 personen zouden zo op kosten van de Duitsers gevoed worden. Maar algauw trok de legerleiding dat aanbod terug. Slechts de 500 zwaarst getroffen gezinnen konden nu eventueel hulp krijgen, maar we weten niet of dat ook effectief gebeurde. En de opeisingen gingen vanaf augustus onverminderd door. Zelfs de aardappelen werden nu, op initiatief van Anseele, provinciaal gerantsoeneerd.⁴²

Als politiek de kunst van het haalbare is, dan haalden deze vrouwen zonder stemrecht toch een politieke slag thuis: het broodrantsoen werd verhoogd en alle *stakeholders* deden toezeggingen, zelfs al was het maar op papier. Dat de vrouwen zich bewust waren van hun *bargaining power* blijkt uit het boek van De Graeve. Hij begint en eindigt zijn hoofdstuk over de voedselrellen met een schertsende uitspraak van de arbeidsters zelf: “*ge ziet wel, als de wijven er zich eens mee bemoeien.*”⁴³

6. Vervrouwelijkte stad, genderd protest

Maar waarom waren het juist *de wijven* die resultaten haalden? Zowel protestcultuur, demografie als het politieke verenigingsleven speelden daarin een rol.

Veel is reeds geschreven over het uitdoven van oude repertoires van collectieve actie, zoals het charivari en de voedselrel. Maar toen herontdekten historici

⁴⁰ Rijksarchief Beveren, reeks 271-1 Provinciaal Hulp- en Voedingskomiteit Oost-Vlaanderen, Gewestelijk Comité Gent Stad. Briefwisseling en rapporten. Rapport van 7 augustus 1916. Verder ook Gemeenteblad van Gent, 1916, zitting van 19 juni, van 23 juni en van 3 juli.

⁴¹ Gemeenteblad van Gent, 1916, zitting van 3 juli.

⁴² Stadsarchief Gent, reeks III 216. College en raadszittingen, zittingen van schepencollege op 11 juni 1916 en 21 juni 1916. Provinciaal Archief Oost-Vlaanderen Bestuurlijk memoriaal van Oost-Vlaanderen 1915-1916, nr 9, p. 699.

⁴³ J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p. 118

tot diep in de 20^e eeuw allerlei voedselrellen die enkel door vrouwen werden uitgevoerd of *getriggerd* – in Amerika, Rusland, Italië, Nederland, Duitsland, België en Frankrijk. Kortom, wie dit “oude” repertoire noemt, kijkt door een gendergebonden en klassegebonden bril. De consument werd als een achterhoedegevecht *gedefinieerd* door mannen die toegang hadden tot de nieuwe “beschaafde” kanalen van protest, zoals partijen en vakbonden. De oncontroleerbare en luidruchtige manifestaties waarbij geweld en geschimp kwam kijken moesten verdwijnen. Maar de voedselrel bleef het wapen van de machtelozen en juist daarom vervrouwelijkte het fenomeen.⁴⁴ Arbeidersvrouwen hadden geen enkele andere politieke legitimiteit buiten hun rol als huisvrouw en moeder. Demografen stellen overigens keer op keer vast dat vrouwen op disproportionele wijze getroffen worden door honger.⁴⁵ Daarnaast was het uitstoten van vrouwen uit de arbeidsmarkt in die periode volop begonnen, en daarmee was ook de “engel van het huis” geboren. De huisvrouw die haar gezin aardappelschillen en maïskorrels moest voorschotelen, werd aangetast in haar maatschappelijke en culturele positie.⁴⁶ En uiteraard ziet niemand zijn kinderen graag verhongeren.

Naast deze culturele legitimiteit was er ook een objectieve demografische verschuiving. Oorlog verslindt mannen. De pastoor van de Gentse parochie Sint-Johannes De Doper verwoordde deze veranderende realiteit:

*De schoolbevolking (...) onzer Katholieke scholen klom hetgeen men meent te moeten toeschrijven aan den invloed der vrouw die in veel huishoudens nu alleen schikte aan het bestuur toen de man afwezig was (...) en ook aan de vermindering van den invloed van sommige werkgevers en vermindering van de werking der politiciers.*⁴⁷

Zeven van de elf Gentse wijken waren significant vervrouwelijkt. In 1913 waren de verhoudingen tussen mannen en vrouwen er nooit erg ongelijk, in 1916 vin-

⁴⁴ M. Gailus, “Necessary confrontations. Gender, civil society and the politics of food in eighteenth- to twentieth-century Germany”, in: K. Hagemann, S. Michel e.a., eds., *Civil society and gender justice. Historical and comparative perspectives*. s.l., 2008, pp. 173-184. L. Taylor, “A food riots revisited”, *Journal of Social History*, (1996), p. 493. L. Tilly “Paths of proletarianization. Organization of production, sexual division of labor and women’s collective action”, *Signs*, 7 (1981), p. 402.

⁴⁵ C. Bayly, *The birth of the modern world, 1780-1914*. Global connections and comparisons. Oxford, 2004, p. 102; L. Tilly en J. Scott, *Women, work and family*. New York, 1978, pp. 176-229; J. Robert, “Women and work in France during the war”, in R. Wall en J. Winter, eds., *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge, 1988, p. 265.

⁴⁶ T. Kaplan, “Female consciousness and collective action: the case of Barcelona 1910-1918”, *Signs*, 7 (1981), p. 566.

⁴⁷ Bisschoppelijk Archief Gent *Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I. Verslag Sint-Antonius (Gent)*.

den we soms 166 vrouwen per 100 mannen.⁴⁸ En er was heel wat ontevredenheid. BWP-dissident Pol De Witte getuigde tot zijn eigen verbazing hoe zijn blad *De Waarheid* (gekend vanwege de giftige commentaar op voedselcomités en speculanten) vooral van de vrouwen veel complimenten kreeg.

Ten slotte is er nog het fenomeen van de socialistische wijkclubs, waarover heel weinig bronnen zijn overgeleverd. Voor vrouwen – zelfs arbeidsters – waren niet de vakbonden, maar wel verenigingen in de huishoudelijke en sociaal-culturele sfeer het kanaal tot politieke participatie. De eerste wijkclubs verschenen vrij spontaan vanaf 1885 en waren gericht op wederzijdse hulp en propaganda. In 1914 waren er in Gent zo'n twintig actief. Het ging in die periode niet meer om doctrinaire microkosmosen, maar om een sterk lokaal verenigingsleven met een rood tintje.⁴⁹ De arbeidsters hadden dus niet alleen klachten, ze hadden ook een informele organisatiesfeer. Zeker tijdens de oorlog kon de partij de lokale werking niet volledig superviseren.⁵⁰

De vrouwen vulden het vacuüm dat de partijtop hen liet op uit pure noodzaak. De slechte hygiënische toestand (vuile kleren en verminderde weerstand) had talloze huidziekten als gevolg. Georgine Blanchaert, BWP-militant van het eerste uur, richtte vanuit haar wijkclub dan ook een wasserij op in de Heirnis. Daarvoor moest ze stadsbestuur, onwillige mannenverenigingen en de Duitse *Kommandantur* trotseren. Ze was niet de enige.⁵¹ Zo'n wasserij kan als het café van de vrouwen gezien worden. Het was de plek voor propaganda, maar het was ook een dankbaar schuiloord voor het *hidden transcript*. Ander voorbeeld: in februari 1916 was een wijkdelegatie van vrouwen zelfs naar het stadhuis gestapt. Hun grieven: tekorten aan brood, aardappelen en zeep. De betoging kwam dus ook niet uit het niets, maar entte zich op een bestaande basis van wijkgebonden *political bargaining*. Wat nog intrigerender is, is dat tijdens de bezetting de basis werd gelegd voor de eerste autonome politieke activiteiten van socialistische vrouwen sinds het pionierswerk van Emilie Claeys. In 1918 stelde de BWP vast dat het aantal vrouwelijke leden in de wijkclubs tijdens de oorlog merkbaar gestegen was.⁵²

⁴⁸ *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1916*. Gent, 1917, p. 6 e.v.

⁴⁹ G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Antwerpen, 1995, pp. 118-121.

⁵⁰ Zie AMSAB S/2001/001 Mijn leven (1867-1935). Levensbeschrijving door Carolus Hannick... p 142 en V. Michiels *Het politiek-maatschappelijk leven...*, p. 228.

⁵¹ T. Valcke, ed., *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen. Deel IV. Biografieën van beleidsmakers uit de 20^e eeuw*. Gent, Academia Press, 2003, p. 280.

⁵² V. Michiels, *Het politiek-maatschappelijk leven te Gent (1914-1918)*... p. 227 en F. De Smedt, "Een blik in een zestigjarig militantenleven", in *Vooruit* (21 en 22 maart 1957).

7. “’t Is ’t Komiteit en de broodmaatschappijen evengoed, en de stad en allemaal samen... allemaal bedriegen ze ons!”⁵³

Scott spreekt over een gamma van infrapolitiek, De Certeau over tactische vormen van protest. Hun boodschap is telkens om verder te kijken dan zichtbaar, luidruchtig protest.

We kunnen de consumptierel inderdaad niet loskoppelen van andere, meer verborgen overlevingsstrategieën. Veel van die strategieën werden gecriminaliseerd en allemaal vertellen ze iets interessants over de situatie in Gent. Een tabel met de misdaadcijfers in Gent is in dat opzicht instructief. In tabel 1 vergelijk ik het aantal opgestelde processen-verbaal in 1913 met het aantal van 1916.

Tabel 1. Aantal processen-verbaal te Gent in 1913 en in 1916 voor een selectie van delicten.

Geselecteerde categorieën van pv's	1913	1916	toename in procent
kwetsuren en slagen	1231	638	-48%
braak	146	65	-55%
opstand, slagen, smaad aan de politie	510	326	-36%
poging tot diefstal	90	87	-3%
gewone diefstal	1306	910	-30%
diefstal (verzwarende omstandigheden)	240	233	-3%
vervalsing van etenswaren	66	18	-73%
stelen van hout en stroperij	31	66	113%
bedelarij door kinderen	5	21	320%
beerruimen	4	212	5200%
abortus	8	11	38%

Bron: Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent, 1913 en 1916

Terwijl het aantal vermogensdelicten in de Eerste Wereldoorlog over het algemeen steeg, was dat niet het geval in Gent.⁵⁴ Had men minder kans om wat eten mee te grissen omdat er toch zo weinig was? Of was de solidariteit in de arbeider-

⁵³ J. De Graeve, *De Hel en hoe ze op aarde kwam...* p. 161.

⁵⁴ A. Vrints en X. Rousseaux; “La répression étatique d’un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique”, in P. Tallier en P. Lefors, eds., *En toen zegen de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008)*. Brussel, 2010, p. 292.

derswijken – waar iedereen toch even arm was – de verklaring? Ook opmerkelijk is dat grote criminaliteit (banditisme, diefstal met bezwarende omstandigheden) op hetzelfde niveau bleef. Maar het aantal bedelende kinderen op straat steeg met maar liefst 320 procent. Met andere woorden, drastisch en gewelddadig gedrag was slechts het topje van de ijsberg. Veel belangrijker was de toename van relatief vreedzame en bescheiden maatregelen om de koopkracht te redden.

Een andere tactische praktijk is het leveren van minderwaardige arbeidsdiensten. De darseswerken hadden daar zeker onder te lijden. Een affiche van 7 mei 1915 sprak over “*onbetwistbare kwade wil*” en na wat wiskundige berekeningen over het aantal gevulde kruiwagens per ploeg kwam men tot de conclusie dat “*de overgrote meerderheid van de ploegen met opzet onvoldoende heeft gewerkt*”. Praktijken die het stadsbestuur expliciet en herhaaldelijk verbood waren het te laat opdagen op het werk, het rekken van de pauzes, het verlaten van de werf, het uitschelden van de toezichters, zich laten vervangen of dronken opdagen.⁵⁵ Vooral de BWP had een probleem: om dit dure tewerkstellingsproject te verkopen bij de katholieke oppositie moest ze haar achterban wel disciplineren.

Zijn deze overlevingsstrategieën of praktijken onder de noemer protest te vatten? Het is een vraag die Scott noch De Certeau eenduidig beantwoorden. Maar beide auteurs vestigen de aandacht op een kloof tussen machthebbers en ondergeschikten, en op een klimaat van wantrouwen. En wie in de grote grabbelton van feiten over de Eerste Wereldoorlog zoekt, zal dit klimaat ook vinden. Het *hidden transcript* richtte zich niet alleen tegen het CNSA, maar uiteindelijk tegen iedereen. Coöperaties werden beschuldigd van corruptie of gesjoemel, zowel in de krant als op straat. Broodtransporten van de SM Vooruit werden overvallen. Vaak wordt gezegd dat Anseele tijdens de oorlog propaganda voerde om het aantal leden van coöperatievies te doen stijgen na de wapenstilstand. Het lijkt er echter op dat hij vooral geen leden wou verliezen *tijdens* de oorlog. Met dat doel stuurde hij mensen die “goed konden debatteren” naar de wijkclubs. De Graeve behandelt deze problematiek vrij expliciet in zijn roman, via een debat tussen de afvallige en de “trouwe” arbeidsters. De coöperatieve, de traditionele sterkhouders van het Gentse socialisme, werd dus niet langer gezien als een goede herder.

Ook het stadsbestuur kwam zwaar onder vuur.⁵⁶ Zo associeerde de Gentse bevolking het einde van de darseswerken met het begin van de traumatiserende

⁵⁵ *Verzameling der officiële bekendmakingen [in Gent en omgeving] 1914-15.* s.l., s.d., pp. 284-291.

⁵⁶ De officiële instanties gaven zelfs toe dat zij imagoproblemen hadden. Voor de coöperaties zie AMSAB, Verslagen van het middenkomiteit Gent-Eeklo, vergadering van 31/5/1916 en 6/7/1916. Voor het stadsbestuur zie W. Dedobbeleer, *De Grote Oorlog bekeken door een pince-nez...* p. 76.

arbeidsopeisingen in de herfst. Gentenaar Pol De Witte schreef over het jaar 1916:

De politie moest [van de Duitsers] in werkerswijken van huis tot huis gaan vragen wie werkloos was. In vele gezinnen waar de agent vroeg: “werkt uw man?”, dacht de vrouw dat er aan het ontkennen een gift verbonden was, die dan best kon gebruikt worden, en zij antwoordde dan gewoonlijk: “neen”, of “een weinig”. En zo kwam het dat velen die werken toch opgeëist werden [voor arbeid in Duitsland]. Dit verwekte verbittering tegen politie en stad, dat ervan beschuldigd werd de darsenwerken stil te leggen om de Duitsers te kunnen plezieren.

Die roddel was niet gegrond: de darsenwerken waren nu eenmaal voorbij in juni 1916 en de stad was zelf begonnen met een vervangende financiële steun. Maar de bevolking dacht aan de affiches die darsenwerkers berispten en aan de verwarrende, schrale hulpinitiatieven. Men wist gewoon niet beter en de wanhoop vergleed naar paranoia. Virginie Loveling tekende in 1916 dan ook de volgende dialogen op:

“Zij zijn het, die [arbeiders] aan de Duitsers afleveren.” Hun doel? – “om ze hier kwijt te zijn, zooveel eters min, zooveel last min aan de stad.” Het gaat zoover, dat er gezegd wordt:

- “Kopaf, moeten ze”
- “Azoo allemaal moeten eindigen mee ulder [op] te geven [voor arbeid], de garde civiek ook!”
- “Wa da ge gelooft, de ondersteunden alleen.”
- *De burgemeester, Anseele, schurken zijn ‘t. Hun geleende broodjes zullen later wel thuiskomen. Steenen zijn in zijn auto gesmeten... wel besteed!*⁵⁷

Nog straffer is de betrokkenheid van de wijkpolitie in de geruchtenmolen. In 1916 ondersteunden leden uit het politiekorps de roddels als zou Anseele verantwoordelijk zijn voor de kleine aardappelrantsoenen. Socialisten, die het verst gingen in de eis om rantsoenering, waren blijkbaar aangeschoten wild geworden. De complexiteit en de geringe transparantie van de sociale politiek werkten dit zondebokmechanisme in de hand.

⁵⁷ L. Stynen, S Van Peteghem e.a., eds, *In oorlogsnood. Virginie Lovelings oorlogsdagboek...* 22 en 23 oktober 1916.

8. Gedeelde offers voor het vaderland

We kunnen besluiten dat de manifestaties van juni 1916 een moment van *prise de parole* waren, een uitbarsting van het *hidden transcript*. Dit transcript was ontstaan in de relatief autonome sfeer van de wijk en de wasserij, waar vrouwen de boventoon voerden. Waarnemers als Pol De Witte, Jozef De Graeve, Marc Baertsoen, Joseph Nève en Virginie Loveling wijzen voortdurend op de ontevredenheid en de gestegen mondigheid van arbeidervrouwen. De vrouwen verlieten tot twee maal toe hun wijken en marcheerden naar de symbolische machtskernen van de stad.

Iedere instelling die de consumptie van de massa probeerden te redden werd uiteindelijk gewantrouwd, van stadsbestuur tot coöperatieve. In Berlijn koos de politie uiteindelijk de kant van de vrouwen. Er zijn aanwijzingen dat dit in Gent ook gebeurde; agenten verspreidden zelf roddels en deden niet erg ijverig mee aan de beteugeling van het oproer. In tegenstelling tot het overheersende beeld van dociliteit en lijden, zien we in Gent dus een haast pre-revolutionaire toestand, en dan nog wel bij een brede groep die voorheen weinig gepolitiseerd was. Waarom escaleerde de situatie niet? Eén verklarende factor is alvast dat spanningen op andere, onderhuidse manieren werden gekanaliseerd. De bevolking reageerde met een gamma van tactisch protest: halfslachtige arbeidsdiensten, roddelcampagnes, spotprenten en -liedjes, woedende lezersbrieven in Vooruit en individuele petitities.⁵⁸ Dat België een bezet land was en geen “oorlogsstoker”, zorgde ook voor een zekere consensus. Hoe hard de “fijne heren” ook bespot werden, ze waren nog altijd Belgen en dus medeslachtoffers van de gehate Duitse bezetting. Belgische lokale autoriteiten vertoonden een zekere flexibiliteit (zie ook supra) en werden dus niet fundamenteel gedestabiliseerd. Een laatste verklaring, ook reeds aangehaald door Pitrim Sorokin, is dat we de sterkste reacties kunnen verwachten als de honger reëel maar nog niet maximaal is.⁵⁹ De gebeurtenissen van juni 1916 waren inderdaad een orgelpunt. Met de herinnering van de eerste bezettingshelft in het achterhoofd, geloofde de bevolking nog steeds dat het beter kon. Maar de tweede bezettingshelft was een volgehouden plundering door een steeds hardvochtiger militair bewind. Na de herfst van 1916 was de

⁵⁸ Dit wordt in meer detail besproken bij G. Nath *Voedselschaarste en voedselhelp, tactieken en strategieën. Twee lokale studies uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2010, pp. 149-203. Zie ook R. Vankenhove en A. Lepage *Het Volksleven in het straatlied. Meer dan 300 Gentsche straatliedjes*. Gent, 1932, 367 p.

⁵⁹ E. Vanhaute, R. Paping en C. O’Grada “The European subsistence crisis of 1845-1850: a comparative perspective”. In E. Vanhaute, R. Paping en C. O’Grada *When the potato failed: causes and effects of the last European subsistence crisis, 1845-1850*. Turnhout, 2007, p. 38. Top of Form Bottom of Form

Gentse bevolking totaal gedemoraliseerd door de arbeidsopeisingen, de bombardementen en later de installatie van een activistisch schepencollege. Het geloof in een nooit eindigend bezettingsregime werd versterkt door het wegvallen van vaste ankerpunten. Arbeiders werden als konijnen gevangen op straat, men was niet langer veilig voor bommen in het eigen huis en het lokale bestuur was ontvoerd.⁶⁰

In Berlijn koos de politie uiteindelijk de kant van de vrouwen. Er zijn aanwijzingen dat dit in Gent ook gebeurde: agenten verspreidden zelf roddels en deden niet erg ijverig mee aan de beteugeling van het oproer. Maar omdat België een bezet land was en geen “oorlogstoker”, werd het regime niet fundamenteel gestabiliseerd. Integendeel: het protest van 1916 was een orgelpunt. Na de herfst van 1916 was de Gentse bevolking vooral gedemoraliseerd door de arbeidsopeisingen, de bombardementen en later de installatie van een activistisch schepencollege.

Het publieke transcript benadrukte voortdurend de notie van *gelijke beproevingen*. Gentenaar Marc Baertsoen, die zich tijdens de juni-dagen voornamelijk druk maakte over de vernederlandsing van de Gentse universiteit, schreef eind 1916 naar aanleiding van van de arbeidsopeisingen:

*“notre malheureuse population ouvrière, (...) qui a été durant cette guerre, vraiment admirable de calme, de dignité et de stoïque résignation au milieu des calamités qui se sont abattues sur elle comme sur le reste de la nation”.*⁶¹

De impliciete boodschap was dat het lijden van de arbeiders nooit als uitzonderlijker gezien kon worden dan het lijden van *alle* Belgische burgers – zoals gepercipieerd en verwoord door de *mondigste Belgen*. Ook het CNSA was door-drongen van deze gedachtegang. De organisatie wou *gelijke* inspanningen leveren om zowel hoge burgerij, middenklasse als arbeiders te sparen. Sociale ondersteuning mocht in geen geval een evidentie worden.

De straatprotesten verwierpen deze gedachtegang. Brood werd opgeëist als een recht. En zoals altijd slaagden de *have-nots* erin om dit discours ook om te keren. Zij wezen de burgerij (in het CNSA en het stadsbestuur) op hun relatief kleine offers.

Het Gentse artsensyndicaat zou uiteraard geen partij hebben gekozen in deze kwestie. Maar hun verslag van 23 juni 1916, voltooid ten tijde van de straatprotesten, is het beste objectief-wetenschappelijke bewijs dat een historicus kan vinden. De chronische ondervoeding werd er minitius geregistreerd. Een instelling

⁶⁰ D. Vanacker *Het 14-18 boek. De kleine Belgen in de Grote Oorlog*. Zwolle, 2006, p. 321.

⁶¹ M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la Guerre de 1914-1918...* p. 193.

als het *Hôpital Charitable* telde in de eerste helft van 1916 evenveel doden als in *geheel 1915*. Haast 80% van alle volwassen arbeiders had significant gewichtsverlies en vele kinderen werden voor het leven getekend door de verwoestende gevolgen van rachitis, scrofulose en longtuberculose. De artsen vreesden ook de impact van honger op “*les préoccupations morales et les angoisses familiales*”, synoniemen voor prostitutie om den brode en intrafamiliaal geweld. Deze conclusies golden volgens de artsen voor de gehele arbeiderspopulatie, maar niet voor de burgerij, waar “*l’influence du rationnement alimentaire cependant ne se fait pas encore sentir*”.⁶²

De oorlogservaring was dus niet homogeen. Eens te meer is het een stekelig verhaal van klasse- en genderverschillen, van actie en intense pacificatie. *High-brow* getuigenverslagen uit bezet België belichten zelden het functioneren (of het falen) van de voedselhulp. De periode 1914-1918 wordt voorgesteld als een blanco blad, waarin de bevolking passief bleef en alles stil lag. Dit getuigt eerder over angst voor *les classes dangereuses* dan over de bezettingsrealiteit. Over de bezetting valt, mits creatief gebruik van de schaarse bronnen, nog heel wat te zeggen.

⁶² Stadsarchief Gent, reeks XVIII 26/1. *Enquête sur l'état sanitaire de la population de Gand et l'influence du rationnement alimentaire* (23 juni 1916). Alweer zat dit unieke stuk niet in het “officiële” compilatie-archief van de burgemeester over de Eerste Wereldoorlog, maar tussen ongeklasseerde stukken uit het interbellum.